

Az ipari munkásság az államszocializmusban

Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba
Kelet-Európában 1968–1989*
L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009

A fiatal történész-szociológus első önálló kötete hiánypótló a rendszerváltás utáni magyar társadalomtudományi irodalomban. Témája egy mostanában nem túl népszerű kérdés, nevezetesen: az ipari munkásság helyzete a hatvanas évektől a rendszerváltásig. A szerző komparatív megközelítést alkalmaz, a győri *Rába*-gyárban és a jénai *Zeiss*-művekben általa készített interjúk, és a vonatkozó levéltári anyag alapján. Ezáltal a könyv nem csak a magyar rendszerváltásról, és a megelőző két-három évtizedről ad részletes elemzést a munkásság perspektívájából nézve, hanem az NDK munkáspolitikájáról, illetve a két rendszer közötti politikai és mindennapi különbségekről is képet kapunk. Ha valaki esetleg véletlenszerűen belelapozna a könyv közepébe, azt hihetné, hogy egy mikrotörténelmi elemzésről van szó, amely csak a szűk értelemben vett szakmabeliek (és esetleg az érintettek) érdeklődésére tarthat számot. Az igazság azonban az, hogy a kötet egy meglehetősen ambiciózus, magas szintű általánosításra törekvő társadalomelméleti mű is egyben, amelynek célja az államszocialista rendszerek karakterének átfogó jellemzése. A könyv elején tisztán megfogalmazott teoretikus célkitűzések azok, amelyek igazán izgalmas olvasmánnyá teszik Bartha Eszter művét, és amelyek miatt feszességét megőrzi, és nem vész el öncélúan a részletek vagy a statisztikai adatok útvesztőjében. A szerző szándéka egyrészt az E. P. Thompson híres könyve (*Az angol munkásosztály születése*) által megtestesített munkástörténet-írás hagyományának alkalmazása illetve folytatása kelet-európai kontextusban, másrészt elméletileg is hozzájárulni az államszocialista rendszerek jellegéről folyó – gyakran erősen ideologikus és empirikusan „aluldeterminált” – vitákhoz.

A szerző már az előszóban megfogalmazza két alapvető tézisét, amelyeket bőséges tényanyag bemutatásával támaszt alá. Az első tézis tulajdonképpen a rendszer legitimitáció-vesztésével, majd bukásával kapcsolatos: mivel az államszocialista rendszerek egész történetük során „balra” zártak maradtak, azaz soha nem engedtek teret a rendszer baloldali,

önigazgatói-közösségi, emancipatorikus kritikájának, ezért legitimációs igényüket csak az oportunista és végső soron gazdaságilag és szociálpszichológiailag egyaránt fenntarthatatlan „lekenyerezési” politikával oldhatták meg. Ez megnyilvánult az általános gazdaságpolitikától kezdve (fogyasztásbővítés, a munkásosztály béreinek többé-kevésbé folyamatos emelése szerkezetváltás nélkül, vagy a gazdaság demokratizálása nélkül) a kultúrpolitika kétarcúságáig (a magaskultúrához való hozzáférés dinamikus kibővítése, de ennek célja nem a társadalom általános fölemelése, aktív ágensként való bevonása a döntéshozatalba, hanem a depolitizálás, a politikai szférán *kívüli* „lekötése” a társadalomnak). Ennek végül fatális következményei voltak, nem pusztán a külső eladósodás fedezetlen költségei miatt, hanem a rendszer legitimációs bázisára nézve is: a „lekenyerezési” politika miatt a társadalom, és különösen a kiemelten kezelt ipari munkásosztály identitásának és a rendszerrel szemben megfogalmazott elvárásainak súlypontja egyre inkább a fogyasztás területére tolódott. A „szocializmus” sikerének fő kritériumává az lett, hogyan teljesít a rendszer a nyugati (a magyar esetben az osztrák, a keletnémet esetben a nyugatnémet) kapitalizmus „fogyasztói csodájához” képest. Ebben a versenyben mind a kádári Magyarország, mind az NDK szükségszerűen alulmaradt. Ezért amikor a rendszer válsága nyilvánvalóvá vált, az épp a rendszer által kialakított ahistorikus és apolitikus („nézzük csak meg Ausztriát”, ha ott kapitalizmus van és így élnek, nyilván itt is ugyanígy lesz stb.) fogyasztói igények, és a Magyarországon ehhez még társuló, a magánszektor terjeszkedésével összekapcsolódó lopakodó individualizálódásnak köszönhetően, a munkásosztály jelentős része tárt karokkal, vagy mindenestre különösebb aggodalom nélkül várta a kapitalizmus restaurációját. Ennek megvalósításában pedig – tegyük hozzá: az ő esetükben jóval kevésbé naivabb attitűdök miatt – bizton számíthattak a rendszerváltó „reformerek”, különösen a párton belüli reformközgazdászok készséges együttműködésére. Ehhez még hozzátehetjük: nem kellett sok idő, hogy az ahistorikus, a kelet-európai régió történelmi fejlődésének sajátosságait kifejezetten ignoráló csodavárás átcsapjon a bűnbakkereső *ressentiment*-be, ami egészen a mai napig tart.

A „lekenyerezési” politika szociálpszichológiai hatásai egyben átvezetnek a könyv második fő téziséhez: ez pedig a munkásosztály rendszeren belüli helyzetével kapcsolatos. A szerző szerint ugyanis „a munkásosztály az államszocializmusban ha nem is uralkodott, de nagyobb súllyal tudta befolyásolni a politikai döntéshozatalt, mint a rendszerváltás utáni kelet-európai újkapitalista rezsimekben”. (26. old.) Ezzel egyben a kötet implicit kritikáját adja mind az államkapitalizmus-elméleteknek, mind pedig a totalitarizmus-elméleteknek: az a komplex intézményes valóság, amelyet a könyvben részletesen megfigyelhetünk, nem felel meg sem egy kapitalista vállalat működésének, sem pedig egy „totális”, a társadalmi érdekek sokféleségét teljes mértékben ignoráló, mindenható állam világának.

A könyv fő konklúziója tulajdonképpen az, hogy az államszocialista rezsimeknek nem sikerült megszüntetnie Kelet-Európa több évszázados történelmi lemaradását és kirekesztését Nyugat-Európából. A rendszer-váltás pedig, szemben a rendkívül naiv (vagy a későbbi komprádor-elit esetében talán tudatosan félrevezető) „európaizációs” elképzelésekkel, Kelet-Európa „normális” periféria-pozíciójának visszaállítását jelentette, jelentős részben semmissé téve az „utolérő fejlődés” évtizedeinek erőfeszítéseit.

A bevezetőt követően a szerző specifikálja azokat az elméleti és módszertani kereteket, amelyeket a munkástörténet-írásnál követendőnek tart. Itt elsősorban a már említett E. P. Thompson nagy műve a követendő példa, átvéve annak a kultúra iránti érzékenységét és a determinista osztályhelyzet-osztálytudat fölfogás elutasítását. Másrészt elkerüli a nyolcvanas évek után kialakult posztmodern diskurzus csapdáját is, amely mérhetetlen pluralizmusában és toleranciájában egy kategóriát általában mégis gondosan szuppresszál, nevezetesen az osztály-meghatározottságot. A szerző kutatásaiból is egyértelműen látszik, hogy az osztályfogalomnak igenis van relevanciája és nélküle lehetetlen egy társadalomtörténeti folyamat végigkísérése, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy minden történelmi helyzetben az osztály-hovatartozás a meghatározó identitásképző és cselekvésvezérlő elem az egyének viselkedésénél. Ami a módszertant illeti, a mű fő vezérlőelve a „kiterjesztett esettanulmány”, amelynek lényege, hogy a mikrokörnyezet tanulmányozásánál mindvégig arra törekszik, hogy a leírt „mikrotörténeket” összekapcsolja a globális trendekkel, a makroszinten zajló változásokkal.

A könyv öt részre tagolódik. Az első rész („Az államszocializmus Kelet-Európában”) tartalmazza a már ismertetett módszertani és elméleti bevezetést, a kelet-európai történelmi fejlődés sajátosságainak bemutatását és a könyv kiindulópontjaként szolgáló baloldali rendszerkritika fölvázolását. A szerző a sztálinizmus ellen kitört forradalmak utáni rezsimeket mint „jóléti diktatúrákat” avagy „munkásállamokat” jellemzi. Véleménye szerint tehát téves mind a Szelényi–Konrád-féle tézis az értelmiség osztályuralmáról (a könyv címe természetesen utalás Szelényiéék művére), mind az államkapitalizmus-elméletek fölfogása a munkásosztály lényegében kapitalista jellegű alávetéséről, mind pedig a totalitarizmus-elméletek differenciálatlan elképzelése a mindenható államról. A munkásság ezekben az államokban a sztálinizmust követően bizonyos értelemben igenis privilegizált helyzetben volt: ez a privilegizáltság nem jelentette azt, hogy uralkodott volna, vagy azt, hogy valóban rendelkezett volna a termelőeszközök, a társadalmi újratermelés folyamata fölött; azt viszont igen, hogy az állampárt bár antidemokratikus módon, de folyamatosan egyfajta alkudozást, vagy inkább óvatos neutralizálási-jóléti politikát kellett, hogy folytasson a rendszer legfontosabb legitimációs hivatkozását jelentő társadalmi csoport, a munkásosztály vonatkozásában. Bár Magyarországon (az NDK-ban kevésbé) folytak viták az üzemi demokrácia, azaz a termelői

önigazgatás kiszélesítéséről, az állampárt soha nem merte ezt az utat választani, így maradt az, amit a Rába igazgatója, Horváth Ede explicite is megfogalmazott: „Az embereket két dolog érdekli: legyen tisztességes munkájuk és legyenek megfizetve.”

A könyv második részével kezdődik el a konkrét történeti vizsgálódás, amelynek kiindulópontja a hatvanas években beindított gazdasági reform. (E rész – csakúgy, mint a harmadik és negyedik rész – egyik fele a magyarországi, a másik a keletnémet viszonyokat követi nyomon.) A reform Magyarországon elsősorban a decentralizációt, a vállalati önállóság kiterjesztését, a piaci (vagy kvázi-piaci) iniciatívák bevezetését, majd egy idő után a magánszektor engedélyezését jelentette. Kelet-Németországban Ulbricht (szemben az óvatos, a reformerek és a „dogmatikusok” között taktikázó Kádárral) teljesen elkötelezte magát a reformtervek mellett, itt azonban ez kevésbé jelentett piacositást és decentralizációt, sokkal inkább központilag megtervezett, koncentrált, a kivített növelni próbáló nagyberuházásokat. A koncepció az volt, hogy az exporttöbbletek megszerzésével válik majd később lehetővé az életszínvonal növelése. A két eltérő gazdaságpolitika más típusú következményekkel bírt a munkások hétköznapi életében és ez meglátszott a rendszerhez való viszonyulásukon is. Míg Magyarországon a munkások elsősorban a piacositás miatt azonnal megjelenő polarizáció, a magánszektorból (elsősorban a mezőgazdaságból) profitálni tudó „újgazdagok” miatt panaszkodtak, addig az NDK-ban az exporttervek teljesíthetlensége, az irreális célkitűzések okozta káosz miatt. Magyarországon 1968-tól emellett konfliktusok figyelhetők meg a munkásosztály különböző csoportjai, elsősorban a városi és a bejáró (valamilyen formában a mezőgazdaságból is profitáló) munkások között. Ugyanakkor az újgazdagok megjelenése vagy az erősödő társadalmi egyenlőtlenségek miatti panaszokból, illetve a panaszok meglehetősen nyílt és őszinte megfogalmazásából ekkor még egyértelműen az látszik, hogy a magyarországi munkások egyrészt még „hittek” a rendszerben (vagy legalábbis nem fordultak vele teljesen szembe), másrészt készek voltak a párbeszédre, sőt igényelték is azt. Ebben az időszakban a párt is kiemelt figyelemmel fordult a munkások panaszai felé, az 1970-es évektől kezdve azonban a „dogmatikusok” fölülkerekedésével (101. o.) a párbeszédre való készség fokozatosan megszűnt ezen az oldalon. A „kapitalizálódással” szemben voltak ellenérzések a munkásság részéről, azonban mivel ennek kritikája (elméletben és gyakorlatban) csak közösségi-önigazgatói alapon lett volna lehetséges – márpedig ebben az irányban a rendszer zárt volt –, ezért maradt a párbeszéd befagyasztása és a „jóléti” politika egyoldalú, antidemokratikus folytatása, ami viszont tovább fokozta a rendszer legitimitációs és gazdasági erózióját, végül megsemmisítve politikai és gazdasági bázisát.

Az általában jóval represszívebb politikai klíma jellemezte Kelet-Németországban is megfigyelhető volt egyfajta nyitás, a munkásosztály vé-

leményére való fokozott odafigyelés a hatvanas években, aminek aztán a Honecker-éra vetett véget. Bár, mint említettük, a reformok itt egész mást jelentettek, itt is ugyanúgy megfigyelhető egyfajta reformellenes attitűd a munkások körében, ami azonban – ekkor még – egyáltalán nem tartalmazott kapitalista irányultságú „vágyakat”, sőt, tipikusan a rendszer antidemokratikus, azaz végső soron antiszocialista jellegét célozták meg. Az NDK-ban a reformkorszak Honecker hatalomra kerülésével véget ért, ami egyszerre jelentette az ambiciózus export-orientált tervek visszafogását, a munkásosztály béreinek megemelését (különösebb gazdaságpolitikai koncepció nélkül), a társadalmi párbeszéd befagyasztását és a represszió fölerősítését.

A harmadik rész („A munkások a jóléti diktatúrákban”) a reformkorszak utáni „néma kompromisszum” időszakát fogja át. Ekkor a párt mindkét országban föladta korábbi tétova próbálkozásait az esetleges demokratizálás irányában és az életszínvonal emelésével próbálta megőrizni legitimitását. Ez a „jóléti diktatúrák” klasszikus időszaka. Magyarországon a hetvenes évek életszínvonal-emelkedésében jelentősebb szerepet játszottak a magánkezdeményezések, mint az NDK-ban. Számos konkrét eset leírásánál láthatjuk, hogy pl. a munkásság egy alcsoportja, a bejárók, hogyan tudták kihasználni a mezőgazdaságban (és korlátozottan az állami iparon belül is) engedélyezett magánszektor lehetőségeit. Az életszínvonal statisztikai emelkedése részben tehát megtévesztő, ugyanis elsősorban nem az állami szektor béreinek emelkedéséből adódott, hanem a különmunka vállalásából, a „fusizásból” és általában az individuális-informális érdekérvényesítés különböző módjaiból.

Az NDK-ban az életszínvonal-emelő társadalompolitika központosítottabb volt és lényegében a munkásosztály béreinek állandó emelésére épült. Emellett a fogyasztói ellátást is javítani próbálták, de a krónikus áruhiányt nem sikerült megszüntetni. Ugyanakkor itt nem játszott szinte semmilyen szerepet a magánszektor kibővítése.

A munkások a „fogyasztói” attitűdök terjedésével egyre inkább a nyugati életszínvonallal (illetve az arról alkotott elképzeléseikkel és részleges információikkal) kezdték el összehasonlítani a rendszer teljesítményét. Az ennek kapcsán föllépő és egyre erősödő elégedetlenség Magyarországon vált hamarabb észlelhetővé, míg az NDK-ban a represszív politikai légkör miatt csak a rendszer utolsó hónapjaiban tört felszínre. A keletnémet társadalomban a magánkezdeményezések elfojtása és a nivelláló bérpolitika miatt kevésbé beszélhetünk az egyenlőtlenségek erősödéséről. Aminek itt (ti. az NDK-ban) demoralizáló hatása volt, az egyrészt a nyugatnémet jólét közelsége, másrészt a *fogyasztási* szféra hierarchikus struktúrátsága (magyarán az, hogy kik férhettek hozzá a nyugati és luxustermékekhez).

Az általános életszínvonal-emelési politika mellett az állampárt más engedményekkel is megpróbálkozott, elsősorban a kultúrpolitika területén. Itt is elmondható az, hogy miközben a hozzáférés a színvonalas

magaskultúrához nagymértékben kibővült – ami jelentős egalitárius előrelépésnek tekinthető –, másrészt, ellentétben a háború előtti (nem-állami, „szubaltern”) munkásmozgalmi kultúrával, a kultúrpolitika célja és eredménye nem a munkásosztály öntudatának, politikai aktivitásának kialakítása volt, hanem épp ellenkezőleg, a társadalom depolitizálása. Ugyanakkor a munkásokkal készített interjúkból az is kiderül, hogy habár a brigádmozgalom és a munkásművelődés nem tette számukra lehetővé a társadalmi döntésekbe való aktív beleszólást, de mégis közösségi és kulturális élményt adott, amelynek a rendszerváltást követő hirtelen elvesztését sokan jelölték meg a „szocializmus” és az új kapitalista rendszer közötti alapvető különbségek egyikeként.

Összességében tehát a munkásosztály emancipációjában jelentős eredményekről is beszélhetünk, amennyiben az egyéni felemelkedés lehetőségei jobbá váltak, mint valaha a kelet-európai történelemben – a munkásosztály *egészét* azonban kirekesztették a politikai hatalomból. A *társadalmi* emancipáció tehát lényegében nem történt meg. Az elért emancipációs eredmények minden valószínűség szerint jóval nagyobbak voltak, mint ami Kelet-Európa „hagyományos”, a világkapitalizmuson belüli pozíciójában elérhető lett volna: azonban az államszocialista rendszerek egyrészt beleütköztek a meglévő elmaradott társadalmi struktúra korlátaiba (272. o.), másrészt már csak azért sem tudták meghaladni ezeket, mert a társadalmi, participatórikus emancipáció folyamatait mindvégig gondosan elfojtották.

A negyedik rész („A munkások és a hatalom”) tulajdonképpen a teljes delegitimáció folyamatát követi végig. A munkásosztály nagy része 1989-re készen állt a többpártrendszer és a kapitalizmus restaurációjára, amelynek tényleges következményeit azonban – ma már kimondhatjuk – teljesen tévesen mérte föl. Csak elvétve jelentek meg olyan vélemények, amelyek az államszocialista rendszer demokratizálásában, valamiféle demokratikus szocializmusban reménykedtek, illetve azt preferálták volna – ehelyett többnyire az „olyanok leszünk mint Ausztria” attitűdök voltak uralkodók. Kelet-Németországban ehhez még hozzájött a SED [az állampárt] represszív, dogmatikus politikai vezetése, amely teljes joggal váltotta ki a társadalom nagy részének elutasítását és utálatát, ami 1989-ben szinte minden előzmény nélkül tört a felszínre, ahogy egyre többen megérezték, a rendszer társadalmi bázisa – nem létezik.

Az ötödik részben („A munkásállam vége az NDK-ban és Magyarországon”) a „munkásállamok” dezintegrációjának rövid történetét és a korábban már ismertetett elméleti következtetéseket olvashatjuk. A fogyasztásorientált legitimáció modellje a nyolcvanas évek végére össze-roppant, mert egyrészt nem bírta sem a gazdasági, sem a pszichológiai versenyt a Nyugattal szemben, másrészt az individualisztikus-fogyasztói beállítódás elterjedése szükségszerűen összeütközött a továbbra is fönntartott represszív politikai struktúrával. A rendszer sikeresen megakadályozta egy erős munkásellenzék kialakulását, azonban a választott

politikával fokozatosan megsemmisítette saját társadalmi bázisát is. Így amikor a politikai vezetés egy része a kapitalizmus restaurációja felé fordult, gyakorlatilag senki sem maradt, aki fölemelte volna a kezét, hogy megvédje az októberi forradalom által létrejött társadalmi rendszert. Az államszocialista rendszerek „fogyasztói” fordulata tehát tulajdonképpen egyenesen vezetett az államszocializmus bukásához. Lényeges elem természetesen a régió történelmi elmaradottsága, ami miatt a Nyugattal való verseny eleve kudarcra volt ítélve. Végző soron tehát azt mondhatjuk: az államszocialista rendszerek történetének legfontosabb, legdöntőbb összefüggése bizonyos értelemben *nem* ezeknek a rendszereknek a specifikumaiból (a „szocializmusból”) következett, hanem a régió több évszázados történelmi múltjából, amelyet az erőltetett modernizációnak sem sikerült meghaladnia.

Végezetül néhány megjegyzés a könyv elméleti teljesítményéről. Véleményünk szerint a kötet színvonalasan mutatja be az ipari munkásság speciális szociológiai és hatalmi helyzetét az államszocialista rendszerekben belül, illetve azt, hogyan következett ebből a speciális helyzetből a különböző gazdasági reformokkal való próbálkozás, majd hogyan alakult ki az önmagát aláaknázó diktatórikus-jóléti politika gyakorlata. Mindeközben a könyv (nem teljesen explicit) kritikáját adja mind az államkapitalizmus-elméleteknek, mind pedig a liberális totalitarizmus-elméletnek. Bár a szerző könyve elején leszögezi, hogy az államszocialista rendszerek karakterével kapcsolatos vitába nem akar részletesen blemenni, talán annyit megjegyezhetünk, hogy a könyv tényanyagának bázisán ez sem lett volna lehetetlen: a párt és a munkásság közötti bonyolult és részletesen bemutatott hatalmi viszony jól láthatóan nem felel meg sem a tőkés-bérmunkás viszonyoknak, sem pedig a „totális” állam és jogfosztott alattvalói viszonyának. Ezzel kapcsolatban akár arra is lett volna lehetőség, hogy részletesebb módon is megfogalmazza a szerző, miért tartja tévesnek az előbbi elméleteket és hogyan határozná meg ő a rendszer alapkarakterét. Összességében azonban csak megismételhetjük a recenzió elején már elmondottakat: témájában és elméleti kifinomultságában is úttörő könyvről beszélhetünk, mind ami a magyar nyelvű munkástörténet-írást illeti, mind pedig az államszocialista rendszer általános kutatásának területét, és a könyv további történeti-szociológiai kutatások alapjául szolgálhat.